

Вадим СКУРАТИВСЬКИЙ

МАЙСТЕР ТА ЙОГО МЕТОД

(До 60-річчя СЕРГІЯ СЕРГІЙОВИЧА АВЕРІНЦЕВА)

На схилку XVIII століття у Москві з надзвичайною інтенсивністю у вигляді особливого, вже безконечно перетвореного відгомону петровських перемін постає-формується, сказати б, московська інтелектуально-естетична «субкультура», яка вслід за тим, у режимі ніби діалектичної (у власному розумінні, отже, суперечливої) спілки з «субкультурою петербурзькою», і витворила вкрай своєрідний духовний пейзаж минулостолітньої Росії.

Гранично спрощуючи і водночас гранично уточнюючи: та московська «субкультура» у тому пейзажі – на різку відміну від Петербурга – зберегла, принаймі у прихованому вигляді, певні інтуїції допетровської доби, що їх подальша російська історія на петербурзьких широтах незрідка проблематизувала, а то й просто усувала. Світова зіниця, аж загіпнотизована дивовижної швидкості рецепцією європейської культури на невських берегах, якимось, кажучи словами Олексія Лосєва, «проморгала» ще дивовижніший феномен над нібито скромнішою Москвою-рікою: тут, десь від Миколи Новікова і його гуртка аж до осені 1917-го так само неймовірно швидкісне засвоєння всієї суми західної, а потім і всієї світової культури поєднувалося – на протигагу «Петербургові», – сказати б, з автохтонною спадщиною.

...Чи не перший із снарядів більшовицького перевороту у Москві влетів у кабінет доцента-природознавця Сергія Аверінцева і, серед іншого, там спопелив щойно закінчену вченим дисертацію, – здається, з іхтіології¹.

Так у тому кабінеті зловісно-емблематично ніби обірвався чи не двовіковий процес взаємопросування і взаємопроникнення у згаданій субкультурі – нібито «архаїчного» і «новітнього», «традиційного» й «авангардного», конфесійного і секулярного, безоглядно інтуїтивного і підкреслено-інтелектуального.

Отож, посеред приокської низини певний час стільки ж інтенсивно, скільки й органічно розгортався дивовижний культурний шанс-синтез, що у ньому поштиво зустрічалися начала, в інших географіях і світоглядах доволі розведені-відчужені. Від доби, здавалося б, остаточної катастрофи цього шансу збереглося таке самовизначення його гросмейстера, отця Павла Флоренського, зафіксоване у чекістських «пытошных записях»: під час «слідства» він, мимохідь зазначено, називав себе «романтиком XIV – XV століть».

Що ж, на інших ділянках Європи Нового часу, подалі від тієї низини, незрідка теж з'являлися люди, котрі так само поєднували інтелектуальну апаратуру того часу і те, що домінантній свідомості останнього видавалося або загадковою «суворою архаїчністю» (С.Аверінцев про певні «мисленні ходи» основоположного трактату згаданого отця Павла Флоренського), або просто прикрим анахронізмом, якоюсь реліктовою зайвиною.

Ніби навмання, – сказати б, з космічної «стелі» світу – візьмемо явище італійця Анжело Секкі, астронома-єзуїта, що у нього «Рісорджименто» у ліберально-позитивістському запалі відібрало Римську обсерваторію. А на повоєнному Заході у тамтешньому природознавчому середовищі (передовсім у фізиці) з'явилося немало вже не просто шанувальників, а саме послідовників Томи Аквіната.

А проте, напевне, не випадково саме в Москві, в поезії Тарковського-старшого – одного з останніх мегіканів поруйнованої «субкультури» – з'явився вкрай зворушливий образ того римського астронома, а Тарковський-молодший у фільмі «Соляріс», ніби вслід за батьком, подекуди віддав космічні візії Секкі². То ніби останній відгомін «традиції», що у ній «романтик XIV – XV століть», серед іншого, поєднував спадщину тих століть з роботою у лабораторіях заводу «Карболіт» і «Головелектро».

Тепер, на схилку цього століття, яке за своїм, так би мовити, особливим «світловим» режимом то гранично «затемнює», то так само сугестивно «прояснює» століття попереднє, нарешті, стає очевидно, що відтак як новіковський «брат», професор І.Шварц ужив у своїх лекціях у Московському університеті слово «інтелігенція» – у значенні вже доволі наближеному до пізнішої його семантики – аж до згаданої тотальної

катастрофи цієї «інтелігенції», на березі Москви-ріки, на відміну від берегів Неви, Сени чи Темзи, безперестанку поєднується те, що там – роз'єднується.

Не будемо перебільшувати наслідки того процесу-синтезу – але і не будемо поменшувати його напругу, принаймні забувати про всю своєрідність його синтаксису, де так зване «архаїчне» зустрічається з «сучасним». Йдеться конкретно не тільки про «слов'янофілів», що взагалі намагалися ту стрічу перетворити на метод (у тогочасних їхніх опонентів таких синтаксичних парадоксів аніскільки не менше: не випадково один сучасний поет нещодавно звернув увагу на «іноземну» «морфему» у слові «славянофил» і на цілковито тубільний характер слова – «западник»). Йдеться про Метод як такий, що у самій своїй когнітивній структурі містить і те, що нагромадила-акумулювала «сучасність», і те, що «досучасна» людина відала набагато глибше, аніж, умовно кажучи, епоха (по грецькому – «зупинка»), яка спочатку принизила Секкі, а Флоренського затим взагалі вбила.

Отож та епоха і вибухнула – в кабінеті Аверінцева-старшого та у міриадах інших біографій. Світ довкола невблаганно перетворювався на моторошний пейзаж з руїнами, – серед іншого, того згаданого інтелектуально-естетичного власне пейзажу, що колись терпляче-безнастанно вибудовувався на самому Крайньому Сході європейської ойкумени. Видавалося, що надзвичайний стан того світу, оголошений на терористичному порозі цього століття, – то вже чи не назавжди.

Автор цих рядків пригадує, як у середині п'ятдесятих йому, поліському школяреві, сільський учитель, колись «петербуржець», а затим довголітній соловецький в'язень (С.Аверінцев називає той нині зниклий культурно-антропологічний тип «печальними русскими стариками», – хоч узагалі-то Л.Митькевич був українцем), пошепки розповів про своїх союзників – і серед них про священика Флоренського, носія неймовірного інтелекту). Сільський школяр, а потім провінційний студент, у відповідності з часом, перебував при багатьох світоглядних галюцинаціях. Але чи не найбільше мене тоді струщувало наївне «мнемонічне» марновірство: напевне, у світі вже ніхто, окрім мене, не пам'ятає тої геніальної людини; то що ж мені робити тим конспіративним усним переказом?! Кому повім його печалі?³

На початку шістдесятих я спробував віднайти бодай якусь згадку про о. Павла Флоренського у підцензурній літературі. І віднайшов – у сервільній квазімемуарній прозі Олексія Толстого і Марієтти Шагінян. А затим – коротка згадка у передньому слові Олексія Лосєва до книжки філософсько-біографічних фейлетонів Артура Хюбшера, яке мені видалося вже чи не навічною червоно-сургучною печаттю на пам'яті загиблого. Епоха «відлиги» і сьогодні, при всіх її очевидних загальногромадянських та інформаційних полегкостях, видається новим, по сталінщині, перевиданням попередніх аберацій і просто руйнацій. Не можна двічі ввійти в ту саму річку, – серед іншого, й у «ріку невігластва», яка, за С.Аверінцевим, безперестанку «мінєє» свої історичні «русла»...⁴ Півстолітня амнезія суспільства, відгородженого від світового простору і часу, суспільства, і надалі наглухо замкнутого на залізної міцності «ідеологічні» ланцюги, в умовах тієї непевної «провесни» лише набирала якихось нових, але так само непозбутних форм. Гуманітарна царина знов-таки входила у різні гротески довкола своєї ретроспективи, гротески, що у них минуле якщо й не руйнувалося одверто, то принаймні спотворювалися аж до цілковитої невпізнанності.

Але саме тоді замордований догмою читач, безконечно дивуючись, і відкрив ті сторінки «Філософської енциклопедії», – а також «Короткої літературної енциклопедії» і, ба навіть, нового видання «Великої радянської енциклопедії», – де у просто-таки загрозливому сусідстві з застиглими поліграфічними ніагарами офіційного псевдодовідкового кітчу на повний світоглядний голос заговорили енциклопедичні «гасла» – статті Сергія Сергійовича Аверінцева.

Колись один англійський радянолог назвав «наші» енциклопедії – енциклопедіями брехні в алфавітному порядку. Але відтак, саме у тому ж порядку, на очах подивованого, а затим захопленого читача вимальовується сьогодні вже мегалічна енциклопедична сума, що за своєю запаморочливою глибиною, ба навіть за самою своєю стилістикою відлунювала якоюсь ніби-то й назавжди втраченою, але тут вочевидь присутньою правдою. Правдою не лише самого факту (історико-літературного, історико-філософського, загальноісторичного і т.п.), але й самих мови і композиції тих «гасел».

На порозі 1980-х до них додається видруковане у «Міфах народів світу» – воно теж негайно було «впечатане» у суспільну свідомість (принаймні на тих її ділянках, які, оживаючи, вже

були здатні до такої рецепції, та ще й вдячної). А посередині поміж цим енциклопедичним громадженням – довжелезна низка досліджень, які жанрово прикидалися «статтями», але кожна з них була варта цілої бібліотечної полиці (перепрошуєм за очевидну приблизність і просто нееквівалентність такої оцінки).

А на схилку 1980-х, уже за зовсім нових історичних умов, С.Аверінцев характерно завершив свою, сказати б, «приватну» Велику Енциклопедію, яка за своїм резонансом вочевидь конкурувала з «Великою радянською» – ніби післямовою, у вигляді інтелектуально сліпучого етюдю про «Енциклопедію» Дідро – Д'Аламбера («Два рождення європейського раціоналізму», 1989). Серед іншого, тут сказано: «Стаття в енциклопедії відрізняється від статті у часописі і від будь-якого полемічного тексту тим, що ставить себе поза суперечкою: не переконує читача, а навчає, «просвічує», пропонує йому приймати щось до відома. Енциклопедичний жанр сам по собі перетворює спірне на безсумнівне. Це свого роду антиавторитаристський авторитаризм: суперечка йде про право навчати, як навчає проповідник з катедри»⁵.

Ці слова – ніби мимовільна репліка автора до його інтелектуальної автобіографії і водночас гранично чітке жанрове прояснення того, що ввійшло у «нашу» духовну біографію. У біографію знеможеного догмою суспільства, яке затим, відкриваючи «офіційні» енциклопедії, відкрило там альтернативу тій догмі. Альтернативу, викладену саме в режимі «антиавторитаристського авторитаризму», у якійсь несподіваній «дидакальній» інтонації, яка вже не те що «не сперечається» з догмою, а навіть ніби не бере до уваги «дамоклового» чинника, що тоді безпросвітно-непохитно нависав над нами... Насправді ж кожний рядок аверінцевського мегалічного енциклопедичного «епосу» виконаний у режимі щонайпослідовнішої полеміки з усією, скажімо так, радянською «остаточною каузальністю».

На схилку 1961-го – на початку 1962-го, ото ж на певному зламі цієї «каузальності», виходить перший том «Короткої літературної енциклопедії», що у ньому (емблематично необхідно на літеру «а»!) дебютує Аверінцев – автор енциклопедичних «гасел» – статтею «Августин, Аврелій», стильовою і методологічною мініатюрою всієї подальшої духовної структури згаданого «епосу». Відтак десятиріччями не стільки «ми» читали ті «гасла», скільки вони нас «читали» – і

неухильно-терпляче переписували наше світо-бачення, бо були написані, якщо метафорично згадати технічний вислів старих російських каліграфів, «чернилами, хорошо сходящими с пера».

Чим би – без патетичного перебільшення – був цей світ без тих статей, що змістово, поряд з іншими великими чинниками історії, проростали в субстанцію останньої? Ситуація, разуче схожа на певні читацькі мізансцени довкола енциклопедії, що про неї писав С.Аверінцев у згаданому етюді – «Енциклопедії» Дідро й Д'Аламбера, – але вже в плані абсолютно дзеркальної, отже цілком протилежної симетрії, зовсім іншого читацько-історичного ефекту.

...Вище ми мимохідь вжили образ, пов'язаний з «дамокловим мечем». Безконечно стертий троп, але ж чи не «оречевлила» Французька революція – з її карнавальним перевдяганням в античні костюми – і самий троп довкола «Дамокла», того наївного панегіриста Діонісія Старшого, що був тираном-революціонером, сказати б, сіракузьким пред-Робесп'єром? Доктор Гільйотен ніби реалізував той троп, перевівши риторику терору у його технологію...

Автор цих рядків надовго запам'ятав роздратовану рецензію «групи французьких товаришів» на п'ятий том «Філософської енциклопедії», що її основною несучою конструкцією передовсім були вже статті саме С.Аверінцева. Після обрядового марксистського компліменту радянським товаришам, нащадки «Французької енциклопедії» і відповідно французького революційного терору у режимі ідеологічного гарчання зауважили «енциклопедії Радянській», що там забагато теологічного матеріалу, нейтрально представленого, і «що у Франції з її багатою антиклерикальною традицією це було б неможливо».

С.Аверінцев, здається, чи не першим почув у «Французькій енциклопедії» далекий відгомін католицько-християнського універсалізму, що впорядковує світ цей у хаосі його – так само несподівано дослідник віднайшов той відгомін узагалі у системі Просвітництва, що його антропологія ще резонує антропологією християнською і, відповідно, ще не знає поділу людства на ізольовані етноси та культури (а тим більше – селективної ієрархії цих етносів і цих культур). Але водночас *summa literaria* великого російського вченого справді дивиться

зовсім в інший бік, аніж «Французька енциклопедія», трагічно повернута у напрямі, де вже вимальовується страшна сильвета Гільйотенової «вдови».

Одразу ж візьмемо атеїстичного бика за роги: все написане у радянський час С.Аверінцевим ситуативно нагадує те величезне «гасло», що його жителі Макондо у романі Гарсія Маркеса, вражені пандемією безпам'ятства, рятуючись од нього, вивісили на головній площі «міста»: Бог – є.

А проте, і не зовсім тому, що автор не тих, а цих рядків – агностик, належить нагадати таку відповідь С.Аверінцева-професора на отриману ним «записку»: «Чи ви вірите в Бога?» – «Я відповів однозначно, але сказав, що тут, на катедрі, я одержую заробітну платню не за це»⁶. Аверінцев-учений, поза всією міфологією довкола його явища, писав «гасла» лише енциклопедичні, які тільки опосередковано стосуються того, що було вивішено у славетному латиноамериканському романі. Тут можна лише вкрай спрощено віддати основні напрями й засоби аверінцевського Методу.

Уявімо собі, як з двох аж розпечених духом точок світового простору у великому світовому ж часі просуваються назустріч одне одному два грандіозних начала.

У просторі – зовсім недалеко від нас:

Омир:

Мне снилось в юности:

Орел-громометатель

От Мелеса меня, играючи,

унес

На край земли, на край

небес,

Вещая: ты земли и неба

обладатель!⁷

У часі ж – уже бездонно глибокому – Аврам, син Фарри (Тераха), залишає Ур, що вже руйнується, залишає, щоб затим отримати додатковий склад до імені, ставши Авраамом.

Ідется, зрозуміло, не тільки про те, що С.Аверінцев академічно-бездоганно віддав контури «Афін» і «Єрусалима», двох грандіозних міст-наслідків згаданого «пересування». І навіть не про те, що він з дивовижною зіркістю прозирає-простежує ті чи ті «стрічі» у тому просуванні.

Починаючи з роботи про Плутарха, що у ній постала все ще високоінтелектуальна, але вже виведена поза тотожність самій собі Греція, вчений з дивовижною послідовністю зосереджує увагу на тому феноменологічному багатстві культури, що у ньому, кажучи якимось схваленими С.Аверінцевим пастернаковськими рядками – «образ входит в образ» і «предмет сечет предмет». Молодий М.Бахтін говорив, що культура здійснюється на її межах – С.Аверінцев передовсім зосереджується саме на них. Грандіозні культурні масиви він висвітлює саме у їхньому, незрідка кризовому, входженні в стихію, що їх він своєю специфічно-російською називає – «внеположными». Як багато «догматиків», від «просвітників» до «марксистів», залишилося – і залишались у своїх догматично ж окреслених межах. Як багато «декадентів», від доби романтизму до власне декадансу, гралися дво-значністю безнастанних переходів через ті межі.

Сергій Сергійович Аверінцев, долаючи той догматизм, вочевидь надає перевагу над тією дво-значністю – багатозначності культурного синтаксису, котра, можливо, є ніби провістям майбутньої синтези.

Аверінцев-філолог з його неймовірним слухом на слово простежує чи не всі знакові маршрути культури, накреслені ще античністю, чи не з часів, що про них іде мова у «баладі» Батюшкова – Мільвуа. І водночас – Подія, яка починається з тієї безконечно загадкової експатріації жителя Ура Халдейського, загадково ж наближається до того, що ми вельми умовно називаємо «античністю», – і так само остання наближається до тієї Події.

У наш час «дарових» і просто даремних «теологічних екстазів» легко вивісити на наших знавіснілих «агорах» той химерний напис – поряд з рекламними щитами.

Набагато важче і набагато необхідніше, як це зробив С.Аверінцев у всій амплітуді світового слова – від найдавнішого до поетів ХХ століття, що їх загибель ще не охолола у пам'яті цього століття, – віднайти дивовижну рівновагу-нерівновагу того, що розпочалося біля мису Мелеса і того, що розпочалося за брамою Ура.

А що ще є у людській присутності-на-землі? «Бог – є».

Давня московська інтуїція якогось невідпорного онтологічного дна будь-якого явища – у поєднанні з конкретною семіотикою останнього, що їй світ навчався і

напевне завжди буде навчатися у Греції – ось коштовні грані ювілярного Методу.

Україна, яка завершує свою попередню, сказати б, донаціональну духовну історію, скажімо так, у біблійному «символічному світі» Сковороди (мислитель помирає 1794 року), а історія нова, «національна», починається з петербурзької публікації перших трьох розділів «Енеїди навиворіт» Івана Котляревського, цієї геніально-наївної, безконечно послідовної у своїй полеміці травестії-пародії власне «Енеїди» як нібито довершеної апології «імперії» (1798) – чи не повинна така Україна спрямовувати свою зіницю на той Метод і на його майстра?⁸

З роси та з води Вам, високоповажний Сергію Сергійовичу.*

ПРИМІТКИ

¹ Повідомив авторові С.С.Аверінцев у Женеві 14.06.1991 р. У контексті відповідної страшної типології цього століття пор. катастрофу архіву та бібліотеки академіка-візантиніста Ф.І.Успенського, які загинули у перші дні Першої світової (пароплав, що евакуював їх із Константинополя, де Федір Іванович очолював Російський археологічний інститут, був пушений на дно німецькою торпедою), а також загибель з усім начинням – уже на схилку тієї війни – київського музею-котеджу академіка М.С.Грушевського, спаленого прицільним червоним снарядом з Батієвої гори. Відтак тичинівське

Що там горить? архів? музей?
А підкладіть-но хмизу!

стає правилом тієї знавіснілої «типології». Пор. миттєвий рефлекс молодого Івана Драча на загибель у пожежі Бібліотеки Академії наук України у 1964 році:

Палають бібліотеки,
У попелі наші теки,
Ми стали, немов ацтеки

² На порозі російської рецепції Секкі московський видавець його перекладів Козьма Солдатенков простодушно викреслював звідти, за власним висловом, «езуїтчину». У чеховській же «Чайці» наївно-зворушлива «п'єса» Треплева резонує образами не тільки «із» Фламмаріона, але й «із» Секкі.

³ Зрештою, спогади Л.І.Митькевича про П.О.Флоренського затим були видрукувані автором – анонімно в кн.: «Минувшее. Исторический альманах». Paris: Atheneum. 1986, с.292-293.

⁴ Див.: М.Л.Гаспаров. Из разговоров С.С.Аверинцева. «Новое литературное обозрение». №27 (1997), с.171.

* Із задоволенням сповіщаємо, що 1 вересня 1998 р. у Києво-Могилянській академії відбудеться інаугураційна лекція С. Аверінцева з нагоди присвоєння йому звання Профессора Honoris Causa. Тема лекції: *Types of Christian Spirituality in Europe*. (Прим. редакції.).

⁵ С.С.Аверинцев. Риторика и истоки европейской литературной традиции. М., Школа «Языки русской культуры». 1996. с.332

⁶ «Новое литературное обозрение», №27(1997), с.171

⁷ К. Батюшкова. «Геиод и Омир – соперники». «прекрасно» (Пушкин. Заметки на полях «Опытов в стихах и прозе» К.Н.Батюшкова. В кн. А.С.Пушкин. Собр. соч. в шести томах. т.6, М. ГИХЛ. 1936, с. 495).

⁸ Не кажучи вже про загальноісторичну українську ситуацію, що ось уже майже півтисячі років «здійснюється» на межі поміж католицьким і православним.

—10.XII.1997, Київ